

ZOOMORFNA OBELEŽJA DUŠA POKOJNIKA U VEROVANJIMA SLOVENSКИH NARODA

Prethodno priopćenje
Primljeno: 31. 5. 2023.
Prihvaćeno: 26. 7. 2023.
DOI: 10.15176/vol60no208
UDK 398.3

DRAGANA ĐURIĆ

Balkanološki institut SANU, Beograd

Prema slovenskim narodnim verovanjima, duša u trenutku smrti izlazi iz tela u obliku muve, leptira, ptice ili miša. Ona se kasnije može javiti živim ljudima i u obliku nekih drugih životinja, pri čemu se uočavaju razlike među dušama tzv. čistih pokojnika ili predaka (onih koji su umrli "svojom", prirodnom smrću) i tzv. nečistih pokojnika (onih koji su umrli prerano ili nasilnom smrću, koji su bili veliki grešnici, nekršteni, bavili se magijom i sl.). U radu će se pažnja pokloniti predstavama o zoomorfnim obeležjima duša pomenutih grupa pokojnika. Istraživaće se razlozi vezivanja nekih životinja za određenu grupu pokojnika, zatim narodna shvatanja o tome da li duša ima ili preuzima formu životinje ili se prosto seli u njeno telo. Istraživanje se zasniva na objavljenoj etnografskoj i folklorističkoj građi u časopisima i zbornicima slovenskih naroda, te naučnim studijama o predstavama o duši i životinjama u narodnoj kulturi Slovena, kao i na sopstvenim terenskim zapisima iz Banata (Srbija).

Ključne riječi: duša, životinje, metempsihoza, narodna kultura, Sloveni

UVODNA RAZMATRANJA

Slovenska narodna verovanja o duši čine složen skup različitih, neretko protivrečnih verovanja, ali se ona, opšte uzevši, mogu podeliti u dve velike grupe.¹ Jedna grupa je vezana za predstave o duši živog čoveka, koja se, prema Svetlani Tolstoj, može imenovati kao "telesna", "organska" ili "vezana"² duša. Druga grupa verovanja se odnosi na predstave

¹ Rad je nastao kao rezultat rada u Balkanološkom institutu SANU, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog rada NIO u 2022. godini, br. 451-03-68/2022-14 od 17. januara 2022.

² "Telesna" duša, prema narodnim verovanjima, može imati odlike "slobodne" duše, ali privremeno – u toku sna ili u vreme izmenjenog stanja svesti ljudi sa natprirodnim osobinama, odnosno dvojedušnika (veštica, zduhaća, strigona itd.), čija duša napušta telo, obavlja neke zadatke, posle čega se vraća u telo.

o duši pokojnika, odnosno duši koja je napustila telo čoveka i postoji nezavisno od njega na *ovom* ili *onom* svetu, ili između ovih svetova, a koja se određuje i kao “slobodna” duša (Tolstaya 2000: 52). U ovom radu će se analizirati slovenske narodne predstave o zoomorfnim obeležjima “slobodne” duše.

Više autora se u svojim istraživanjima dotaklo navedene teme. Svetlana Tolstoj je analizirala slovenske mitološke predstave o duši uopšte – o njenom poreklu, supstanci, hronotopu, pa i o njenim ovaploćenjima u vidu životinja (Tolstaya 2000). Aleksandr Gura je u svojoj monografiji *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji* pružio do sada najpotpunije podatke o simbolici i semantici životinja u duhovnoj kulturi Slovena, pri čemu je pažnju posvetio i predstavama o životinjama kao dušama živih ljudi i pokojnika (Gura 1997). Mirjam Mencej je u svom radu pažnju poklonila verovanjima o dušama kao životinjama kod starih Slovena. Veles je, shodno istraživanju V. V. Ivanova i V. N. Toporova, razmatran kao bog životinja i *onog* sveta, na kom, kao na livadi, pasu duše (Mencej 1995). Marija Maerčik je u centar svog istraživanja postavila temu ptice-duše kod slovenskih naroda (Maerčik 2003). Suzana Marjanić je, idući tragom teorija o pluralnoj duši, pratila koncepte zoo/metempsihoze prilikom smrti i prilikom privremene smrti, a u okviru njih je analizirala lokalizaciju, konfiguraciju, hronologiju i transgresiju toposa duše. Pažnju je posvetila i teoriji o Stablu sveta kao staništu duša, kao i Nodilovoj i Belajevoj rekonstrukciji starih verovanja (Marjanić 2004). Fjodor Uspenski je u studiji o metempsihozi kod Istočnih Slovena analizirao izvore o narodnim verovanjima o postojanju duše nakon smrti, odnosno o seljenju duše u telo životinje, počevši od najstarijih zapisa (kod Istočnih Slovena), pa do novijeg doba (Uspenski 2014). Ljudmila Vinogradova je, u okviru istraživanja narodnih predstava o poreklu nekih demonskih i mitoloških bića, kao i materijalnih i nematerijalnih formi postojanja duša, pažnju poklonila i njihovim pojavama u vidu životinja (Vinogradova 1999, 2000).

METEMPSIHOZA U SLOVENSКИM VEROVANJIMA

Kod svih Slovena se smatralo da duša prilikom smrti izlazi iz tela u vidu muve, leptira, pčele ili ptice i u tom obliku ostaje u blizini tela četrdeset dana (ređe devet ili dvanaest). Bigelajzen je potvrdio verovanja u metempsihozu kod Slovena video u predstavi (poznatoj i u srednjem veku) da duša pokojnika odleti sa njegovog čela u vidu muve (Biegeleisen 1930: 29). Zapisi Andreja T. Bolotova iz 1764. godine predstavljaju svedočanstvo da su ondašnji Rusi verovali u metempsihozu. U opisu razgovora dva seljaka, Bolotov navodi da seljaci veruju u seljenje duše posle smrti u druge ljude ili životinje, ali da im je ideja o besmrtnosti duše i uskrснуću bila nepoznata, iako su odlazili u crkvu (Uspenski 2014: 7).

U istočnoj Srbiji se verovalo da duša u prvih četrdeset³ dana luta oko kuće u vidu ptice, leptira ili neke male životinje i traži hranu (naročito, ako pokojnik u poslednjim danima nije

³ Kurt Ranke smatra da su klimatski uslovi uticali na uspostavljanje obeležavanja 30, odnosno 40 dana od smrti, kada duša, prema verovanjima, konačno napušta ovaj svet. U vlažnoj morskoj klimi severne Evrope

jeo i pio), pa posle pređe u dete: “Kad izađe duša iz čoveka, ona se preporodi u dete”; “kad jedno umre, drugo se zadija”; “kad čovek umre, u isto vreme neko se rodi, duša uđe u dete” (Petrović 1939: 33–34). Slobodan Zečević je običaj da se novorođenčetu daje ime pretka tumačio kao ostatak verovanja da duša pokojnog čoveka prelazi u novorođenče u okviru jedne porodice (Zečević 1982: 16). Ukrajinci su verovali da se pokojnikova duša preobraća prvo u mrava, zatim pticu, pa neku od divljih životinja, ribu, a onda opet u čoveka (Uspenski 2014: 8).

Navedene predstave su suprotne hrišćanskoj koncepciji, prema kojoj se duša posle smrti tela uznosi na nebesa (ili odlazi u pakao) (Nodilo 1981: 510, 518). S druge strane, hrišćanstvo, ali i književna tradicija (pre svega starozavetni apokrifi i etnološke legende), pogotovo od 19. veka, uticali su na širenje verovanja među svim slovenskim narodima da Bog udahne dušu čoveku, čime se čovek (a neretko samo hrišćanin) izdvojio od drugih bića po svojstvu da ima dušu, dok se postojanje daha (ili pare) umesto duše pripisivalo životinjama, nekad i ljudima druge vere i deci koja još nisu krštena (Tolstaya 2000: 62). U vezi sa verovanjem da životinje nemaju dušu može biti i običaj da se manje životinje, poput mačke ili kokoške, drže podalje od prostorije u kojoj je pokojnik da ga slučajno ne bi preskočile⁴ ili prošle ispod odra. U osnovi je verovanje da pokojnikova duša može tada preći u životinju, čime bi njegovo telo ostalo “prazno”, pa bi se u njega mogao useliti nečisti duh. U slovenskoj narodnoj kulturi se upravo na ovaj način mogu objasniti neki vidovi povampirenja pokojnika (Radenković 2013: 144–145).

Hrišćanskom ideologijom je uslovljeno verovanje u Polesju da bog kažnjava pokojnika za počinjene grehe tako što odredi da se njegova duša ponovo rodi u telu “loše” životinje. Huculi su u 19. veku takođe verovali da grešna duša mora da ispašta za svoje grehe tako što se preobraća u muvu, osu, svinju, lošeg konja ili kravu. Ukrajinci na Karpatima su smatrali da duh životinje umire sa njenim telom, osim u slučaju kada je u tom telu bila kažnjena ljudska duša, koja onda ili ide na nebesa ili ostaje na ovom svetu i seli se u drugu životinju (Uspenski 2014: 8, 11).

S druge strane, kod Rusa su u 19. veku praktikovani običaji, koji govore u prilog verovanjima da neke domaće životinje imaju dušu. U selima vladimirske oblasti su konje i krave⁵ sahranjivali poput ljudi – tužili su za njima, iznosili su ih iz štale sa nogama napred, sahranjivali su ih na posebnom groblju, vukući ih na sankama bez obzira na godišnje doba; sanke bi potom ostavljali na groblju okrenute naopako; iz svake kuće ih je ispraćao po je-

i na srednjem Istoku, gde su boravili zapadni Indogermani i Indoircanci raspadanje tela se dešavalo obično nakon 30 dana, dok se u stepama i na području kontinentalne klime to događalo posle 40 dana (Ranke 1951: 140).

⁴ Nekada su pokojnike polagali na zemlju ili na klupu, koju su životinje mogle lako da preskoče ili prelete.

⁵ Obredi vezani za stoku su, inače, veoma često vezani za obrede koji pripadaju kultu predaka. Kod Istočnih Slovena je kućni duh (domovoj) po svoj prilici duh pretka, koji je ostao na ovom svetu kao duh zaštitnik kuće. Verovalo se da domaće životinje mogu da ga vide, a da on ima omiljenu boju životinja, pa dozvoljava da u domaćinstvu budu samo životinje te boje, dok druge goni.

dan član domaćinstva (ibid.: 14). U Orlovskoj oblasti su jagnjad simbolično krštavali trećeg dana po rođenju, dajući im imena – Vanja (ako je muško) ili Katja (ako je žensko) (ibid.: 13).

DUŠE-INSEKTI

Kod Istočnih Slovena se verovalo da duša u vidu muve ostaje neko vreme kod pokojnikove glave, dok su u Polesju dušom smatrali muvu ili pčelu, koja sleti pokojniku iznad glave ili na prozor gde je za nju ostavljena čaša s vodom, zatim na peć ili kod ikona na “počasnom mestu” kuće (rus. *krasnyj ugol*) (Tolstaya 1995: 165). Bugari, Huculi i Ukrajinci su verovali da duša u vidu muve posećuje svoj dom u periodu od 40 dana posle smrti. U Ukrajini bi starice sedele celu noć posle sahrane i “gostile” dušu u vidu muve razvodnjenim medom (Fischer 1921: 197). Na ruskom severu se i danas smatra da se duša u vidu muve može javiti bližnjima: “Eto, zamislite, mi smo na daći, a muva se obavezno pojavi – tamo jede, tamo proba, tamo malo posedi ili sleti na tebe; danas čak na mene... jedna-jedina! E, to je duša, duša čoveka. Ona je možda nečim i nezadovoljna, možda želi nešto da pojede” (Horobryh et al. 2020: 304). U Bugarskoj su oni koji se mole na Duhovdan (51. dan posle Uskrsa) slušali zujanje pčela i muva, smatrajući ih dušama bliskih pokojnika (Georgieva 1993: 127; Gura 1997: 454). Belorusi su rojeve belih mušica, koje se vide na polju takođe smatrali dušama pokojnika, koje su povremeno puštane da posete ovaj svet (Levkievskaya 2000: 163).

Muva i leptir se kod Južnih Slovena vezuju i za dušu veštice⁶ i more. Prema verovanjima Južnih i Zapadnih Slovena, mora je duša nečistog pokojnika ili duša žene-more koja spava, a koja noću leti u vidu leptira, ptice ili slepog miša i muči ljude, sišući im krv (Vinogradova 2000: 34).

Prilikom istraživanja, koja sam obavila u Banatu 2015. godine, zapisano je kako je kazivačica tumačila pojavu “bube”, odnosno “bumbara” kao javljanje duše njenog pokojnog supruga:

Moj muž je umro '81. godine. Mala deca... Išli mi na groblje i došli s groblja, a ja lale nabrala, pa na astal... Tamo televizor, a kad je [muž] došo u sobu, on je pao tu pored tog televizora. Sava [sin] je bio u Jabuku [selo], Kajka iz Opova mi je bila tu spavala, ja tu sedim i gledamo Čkalju. I sad, došli mi s groblja, bili prvo jutro na groblje i ja ušla unutra, firanga mi spuštена, a nove stvari, sve lepo, a ušla crna buba velika, pa oko lale “zzz”, pa dole na zemlju di je njegova glava bila, pa di su noge, sve tako... Buba crna. A ja kažem: “E, Tuno, moj Tuno, ako si ti, stani mi na ruku.” A on neće. Buba opet oko lale, ja otvorim firangu i ono izađe na rupu i ode pravo na groblje, taj crni bumbar. (B. Milić (1940), Baranda, Banat, 6. oktobar 2015)

⁶ Kod Južnih Slovena, ali i Slovaka, Poljaka, Lužičkih Srba i Ukrajinaca se noćni leptir imenuje i kao “veštica”, što se dovodi u vezu i sa verovanjem da duša veštice izlazi iz njenog tela u tom vidu tokom sna (Gura 1997: 490). S obzirom na to da se radi o živom biću, a ne pokojniku, ova tema će biti ostavljena za neka druga istraživanja.

Prema narodnim verovanjima, u vidu leptira duše izlaze iz tela, ali i dolaze da obidu bližnje – ne samo kod slovenskih, nego i drugih naroda⁷ (Tolstaya 2000: 77). U Makedoniji se smatralo da duše postaju leptiri (“peperugi”): “Veljat od mrtvite se praat peperugi” (Obremski 2001: 119). Kod Bugara se verovalo da duše u vidu žutih leptira (“peperudi”) obilaze ovaj svet u proleće do Spasovdana (Benovska-S'bkova 1993: 305). U Crnoj Gori se smatralo da se nekršteno dete može povampiriti i pojaviti u vidu (noćnog) leptira (Vukmanović 1960: 366). U Rusiji i danas kažu kada vide noćnog leptira da nečija duša leti, a u kaluškoj oblasti ga i zovu “duša/dušečka”. Poljaci u lublinskom kraju su se molili za duše pokojnih rodaka, izgovarajući njihova imena kada bi videli noćnog leptira, kog je bilo zabranjeno ubiti. Ukrajinci su verovali da će u vidu noćnog leptira doći i kružiti oko sveće onaj pokojnik kom nije udeljeno za dušu (Levkievskaya 2000: 163).

Verovanje da se duša pojavljuje kao leptir je takođe potvrđeno kao živo prilikom terenskih istraživanja, koje sam sprovedla 2015. godine u Banatu. Pritom, kao i u prethodnom zabeleženom kazivanju, javlja se molba leptiru da sleti na ruku, što se može tumačiti kao želja za ponovnim kontaktom sa pokojnikom, odnosno kao potvrda nastavka njegovog postojanja i kao znak obostranog prepoznavanja: “Bosa moja [žena] pričala, kad je mama umrla, a oko nje sve neki leptir, pa kaže: Ajde, ako si duh moje mame, spusti mi se na ruku. I leptir joj se spusti na ruku” (Cvetko Veljin, Baranda, 6. oktobar 2015).

DUŠE-PTICE

Najčešći predikat koji se vezuje za duše je letenje, tako da se duša u trenutku smrti, ali i kasnije, pošto napusti ovaj svet, pojavljuje u vidu ptice.⁸ Ova verovanja se odlikuju velikom starinom, s obzirom na to da se javljaju i kod starih naroda (Egipćana, Feničana), ali i Slovena, Jakuta⁹ itd. (Mencej 1995: 200).

Upotreba žitarica u pogrebnom ritualu, kao i u ritualima vezanim za kult predaka kod Slovena ima u osnovi predstavu o duši kao ptici. Kod Rusa su u prvih četrdeset dana po sahrani ostavljali na prozoru beli peškirić tako da mu jedan kraj viri napolju, pa na njega postavljali hleb ili žitarice i čekali dušu da dođe u vidu ptice. U staroruskim hrišćanskim poučnim besedama (“Slovima”) osuđuje se, kao paganski, običaj da se u pokojnikovoj kući posipa pepeo (nešto ređe brašno) da bi se sutrađan videli tragovi duša-ptica (Levkievskaya 2000: 164). Staroverci nisu nosili na grob ništa osim prekrupe (žitarica), koju su i zvali “ptičkino pominan'e” (*pomen ptici*) (Horobryh et al. 2020: 176). U Belorusiji (u vitebskoj guberniji) je tokom daće bilo zabranjeno da se drže noge na donjoj prečki stola, jer se

⁷ Kod Grka se duša i leptir isto imenuju – *psyche* (Marjanić 2004: 222).

⁸ U Polesju je zabeleženo kazivanje o lutajućem pokojniku, koji je usnulima vadio iz usta dušu u vidu svetle, blistave ptice, što bi se moglo tumačiti dvojako – da je duša već imala takav vid ili da ga preuzima čim napusti telo (Gura 1997: 528).

⁹ Elijade navodi da duše (i dobre i zle) kod Jakuta odlaze na nebo u vidu ptica, pa pretpostavlja da te ptice-duše sleću na grane Drveta života, odnosno Stabla sveta (Eliade 1985: 165).

verovalo da tada na njoj sede duše u vidu ptica. Kod Južnih Slovena se posipanje uglova prostorije pšenicom i orasima na Badnje večer također može tumačiti kao ugošćavanje duša predaka (u vidu ptica).

U narodnim verovanjima se govori o duši kao ptici uopšteno, ali se neretko precizira i vrsta ptice (Maerčik 2003: 33). Beli golub je u tradiciji posebno pozitivno¹⁰ vrednovan – bilo ga je zabranjeno ubiti i smatralo se da nečista sila ne može imati formu belog goluba. U Poljskoj se govorilo da se u vidu goluba javljaju dobre duše. Pažnju privlači običaj u katovickoj guberniji da se porodilji odmah po porođaju ponudi meso kokoške ili goluba, jer je u tom trenutku ona “pusta” (kao da joj je dušu uzelo dete, pa joj je iznova daje kokoš, odnosno golub) (Gura 1997: 616).

Kod mnogih slovenskih naroda se kao duša pokojnika javlja kukavica, na šta je, po svoj prilici, uticao njen način oglašavanja. Kod Poljaka se veruje da je kukavica duša čoveka, koji je ubijen ili koji iskupljuje neki greh¹¹ (ibid.: 706). U kazivanju iz Ukrajine u vidu kukavice se svom voljenom javlja devojka, koja je umrla pre braka (ibid.: 707).

Ptice koje zimuju u dalekim krajevima, a vraćaju se na proleće (roda, ždral, lasta, itd.) vezuju se za *onaj svet* i smatra se da, pored toga što same mogu predstavljati duše, one donose i “nove” duše. U osnovi je verovanje da je stanište ovih ptica jednako mestu gde prebivaju duše (Maerčik 2003: 36). U Ukrajini su također verovali da ždralovi odnose grešne duše, a u proleće donose duše dece, koja će se roditi te godine (Gura 1997: 52). Roda je smatrana “čistom” pticom, zato što čisti zemlju od “nečisti” – njeno pero čisti kuću od zmija, ona uništava žabe u koje se pretvaraju veštice, njeno gnezdo zaštitnik je kuće. U Belorusiji se javljaju verovanja da je roda nekada bila čovek, pa zato ima dušu. Kod Istočnih i Zapadnih Slovena se često imenuje ličnim imenima, što bi također moglo upućivati na verovanje da ima dušu. Kod Rusa i Belorusa, ali i u baltičkoj i germanskoj tradiciji je roda duša čoveka, koji iskupljuje svoje grehe (ibid.: 649). Kod Rusa je, pored rode,¹² i lasta smatrana “božijom pticom” (Tolstaya 2000: 77). Pojava laste na dan svadbe je u rovenskom Polesju tumačena kao pojava duše pretka, koji se raduje svadbenom veselju. U poljsko-ukrajinskom i poljsko-beloruskom pograničju javljaju se verovanja da je lasta duša deteta, koje je došlo da obiđe svoj dom (Gura 1997: 629).

U vidu crnih ptica, obično malih, goluždravih i bez perja, zamišljaju se duše nekrštene dece (*movje, mavje, morje, navje, navi, latawicz*), a njihova pojava je obično vezana za oluju (Vinogradova 2000: 36). U Bugarskoj se verovalo da “navi-pilci” vode gradonosne oblake (Georgieva 1993: 206), dok je u Poljskoj to bila odlika *latawica*, demonskog bića nastalog od duše nekrštenog deteta. U lublinskom kraju u Poljskoj se govorilo o dušama nekrštene dece u vidu malih ptica, koje se mogu videti pred oluju i koje traže da ih krste

¹⁰ Moguće da je na ovakvu ocenu goluba uticala i uloga bele golubice, koju je Noje pustio iz barke.

¹¹ Kod Ukrajinaca se javlja verovanje da je i detlić duša čoveka, koji iskupljuje grehe i zato je bilo zabranjeno upotrebljavati ga u ljudskoj ishrani (Fischer 1921: 38).

¹² Prema hrišćanskoj simbolici, roda predstavlja i Hrista, zbog toga što uništava zmije (đavola).

(pišteći “krtu, krtu”). Ako bi ih neko video, smatralo se da treba da im nadene ime: “Ako si dečak, onda Jožek/Adam, ako devojčica – Ana/Eva” (Gura 1997: 629).

Prema južnoslovenskim verovanjima, u vrani je duša vešca, a kod Belorusa i Poljaka su crne vrane i gavranovi proklete duše zlih ljudi. Boja ovih ptica, način njihovog oglašavanja i ishrana lešinama su uticali na to da im se u narodnoj kulturi pripisuju negativne osobine. Moguće je da su u određenoj meri i biblijske legende o gavranu, koji je prvi pušten iz Nojeve barke, ali se nije vratio, doprinele formiranju negativnog odnosa prema ovim pticama.

U nekadašnjoj Poltavskoj guberniji su zabranu da se na groblju sahranjuju nekrštena deca objašnjavali verovanjem da će njihova duša preći u sovu (*filina*). Kod Poljaka se sreće verovanje i da su sove duše onih ljudi koji su za života zakopali blago, pa ga čuvaju i posle smrti (Gura 1997: 574). Oglašavanje kukavice, vrane, gavrana i sove se kod svih slovenskih naroda tumačilo kao predznak smrti.

DUŠA-ZMIJA

Kod svih Slovena se javlja verovanje u duha pokrovitelja domaćinstva, koji u vidu zmije leži skriven na nekom mestu u kući (Radenković 2012: 167). Najčešće se verovalo da je to bela ili crna, nekad “obična”, smeđa, ali i šarena zmija, koja živi ispod praga, ognjišta, peći ili u zidu (Vinogradova 2000: 38). Prema verovanju Slovaka, ona se naseljavala ispod kamena, koji bi prvi postavili prilikom izgradnje temelja nove kuće (Valencova 2011: 163), dok su Rusi smatrali da je njeno gnezdo u prednjem delu kuće (Vlasova 1998: 196). U Hrvatskoj se zamišljala kao tanka i dugačka, pa i kao crna sa belim ušima (Hirtz 1930: 244). Kod Bugara se smatralo da može imati i dve glave (Troeva-Grigorova 2003: 81). U Gračacu se govorilo da ima malu krunu na glavi kao ptica ševa, a u Sloveniji da ima lepu krunu (Radenković 2012: 171). Kod Srba i Hrvata se sreću verovanja i da može imati krst na glavi (ibid.; Kelemina 1997: 115).

Pojava kućne zmije se obično tumačila kao najava nesreće, a pre svega kao najava smrti domaćina kuće. Zbog toga se može reći da ona poseduje znanje o sudbini svakog ukućanina i trenutku kada mu je dosuđena smrt (Radenković 2012: 175). U narodnim verovanjima se znanje o budućnosti, inače, pripisuje pojedinim mitološkim bićima, ali i precima. Funkcija kućne zmije je da nadgleda ukućane, neretko i da ih upozori na nesreću, što je, takođe, funkcija predaka. Obično je bezopasna, a prema slovenačkim verovanjima, ona može čak i da se igra sa decom (Kelemina 1997: 114). U Belorusiji je srećnim smatran onaj dom u kom zmija pije mleko sa decom (Radenković 2012: 178).

Zabrana da se ubije kućna zmija se strogo poštovala, s obzirom na to da se verovalo da bi to proizvelo veliku nesreću i donelo smrt u domaćinstvo. U Slovačkoj se verovalo da prvi domaćin nove kuće postaje njen duh-zaštitnik u vidu bele ili obične, ali veoma velike zmije. Ako bi neko ubio tu zmiju, držalo se da će umreti živi domaćin, pa zauzeti njeno mesto (Gura 1997: 312). Kod Slovenaca u Reziji (Italija) se zabrana ubijanja zmije dovela u direktnu vezu sa verovanjem da je to nečija duša: “Ne ubijajte kač, to so dušice!” (Kropej 2008: 172).

U okolini Novgoroda se verovalo da se i kućni duh (*domovoj*) može pojaviti u vidu zmije (Vlasova 1998: 196), što se pripisivalo i *stopanu*, kućnom duhu u Bugarskoj. Ljubinko Radenković uočava razliku u darovima, koji su u Bugarskoj na velike praznike ostavljeni stopanu (vino) i kućnoj zmiji (hleb i mleko), pa zaključuje da se može govoriti o dva različita pretka – praroditelju i praroditeljici – koji mogu imati formu zmije (Radenković 2012: 179).

U Crnoj Gori (Grbalj) se verovalo da kućna zmija može biti i “sjen” (senka, duša) nekog živog člana domaćinstva, pa bi taj čovek umro, ako bi je ubili (Gura 1997: 312; Radenković 2012: 173), što predstavlja posebnu varijantu verovanja o kućnoj zmiji.

Ako bi se zmija srela na određenom mestu ili u određenom trenutku, susret sa njom se takođe mogao tumačiti kao susret sa dušom. U Bugarskoj su zmiju, koju bi videli pored groba, smatrali dušom pokojnika (Gura 1997: 286). U Rusiji je zabeleženo kazivanje da se na svadbi usred kola pojavila zmija, ali nisu želeli da joj naude, smatrajući da je to mladoženjin otac, koji je umro nekoliko godina pre toga (Levkievskaya 2000: 164).

DUŠA-ŽABA

Verovanje da je neka životinja duša je uticalo na snažnu zabranu u narodu da se ta životinja ubije. Kod mnogih slovenskih naroda ta zabrana se dovodila u vezu sa verovanjem da bi, u suprotnom, umrla majka onoga koji je ubije. Kada bi videli žabu, Poljaci su samo govorili “wieczne odpoczywanie” (večni mir) (Moszyński 1967: 552). U narodnim verovanjima su formu ove životinje mogle imati i duše nekrštene dece (kod Poljaka), dok se u jaroslavskoj oblasti u Rusiji verovalo da se duša nekrštene devojkice ili devojkice koju su roditelji prokleli¹³ pojavljuje u vidu žabe. Ovu žabu su zvali “ljaguška-korovnica”, zbog toga što se verovalo da noću izlazi iz vode i siše mleko u krava (Gura 1997: 88). Pored toga što je smatrana dušom pokojnika, žaba je u tradiciji mogla da bude i duša još nerođenog deteta – Kašubi u Poljskoj su verovali da se rođenje deteta dogodi tako što rođa baci žabu kroz dimnjak, koja onda, dok prolazi kroz njega, dobije formu ljudskog bića. Takođe, rusalkice su se mogle pojaviti i kao žabe. Vezivanje rusalkice za žabe i vodu je podstaknuto verovanjem da su to duše devojkice, koje su se utopile (Gnatyuk 1991: 396).

DUŠE U VIDU DOMAĆIH ŽIVOTINJA

U slovenskoj narodnoj kulturi je prisutan ambivalentan odnos prema mački. Ona je i potrebna i poštovana,¹⁴ ali joj se (pre svega, mački crne boje) češće pripisuju negativne

¹³ U narodnoj kulturi je kletva roditelja, pogotovo majke, imala najveću težinu i smatralo se da će se ostvariti. Verovalo se i da deca, koju su majke proklele postaju nečisti pokojnici.

¹⁴ U leskovačkom kraju se smatralo da mačka donosi sreću i da se zato ne sme ubiti. Takođe, pre nego što bi seli da obeduju, hranili bi mačku (Đorđević 1985: 129).

karakteristike, kao i veza sa nečistom silom. Na ruskom severu se verovalo da se duša pokojnika može javiti u vidu mačke u periodu od četrdeset dana posle sahrane (Horobryh et al. 2020: 292). U Sloveniji se pripovedalo o nekoj veštici (*cupranica*), koja je umela da oduzima mleko kravama, pa se, kad je umrla, na njenim grudima pojavio “črn maček in čudno gledal. To je bila njena duša” (Mencej 1995: 204). Prema verovanju iz južne Srbije, vampir se može javiti i kao mačka koja mjauče (Đorđević 1985: 137). Ista verovanja su zabeležena u Ukrajini (Gnatyuk 1991: 397). U kazivanju zapisanom prilikom terenskih istraživanja, koja sam 2015. godine provela u Banatu, kazivačica je izrazila sigurnost u verovanju da je mjaukanje mačke (koju niko nije mogao da vidi) u stvari javljanje “duše” njenog pokojnog muža. Pažnju privlači činjenica da je u to vreme pokojnik ležao na odru, pa je pojava mačke u blizini kuće tumačena kao loš znak i opasnost, što potvrđuju i reakcije prisutnih ljudi, koji kazivačicu savetuju da ne uspostavlja kontakt sa “mačkom”:

Ja u sobicu... i muž mrtav leži. Ja i zaova i moje troje dece, i njeno jedno i njen muž u sobicu. I nema nigde nikog. Ja ‘ranim decu, jedi ti, jedi ti, zaova njeno, sisa, malo. I mačka: “Maaau, maaau.” A ja otvorim ono zeleno – nema mačke. Ja tražim, nema je! Taman sednem, on opet, mačka: “Maaau, maaau.” A zet kaže: “Mani ti, Boso, tu mačku, mani.” Znači, to je bila duša njegov a – kad je nema, mauče, a nema je, znači da je to tačno bila duša njegova. (B. Milić, 6. oktobar 2015, Baranda)

U ruskim tužbalicama se duša poziva da se javi, između ostalog, i u vidu zeca. U Polesju je zabeleženo kazivanje žene, koja je na groblju videla zeca, pa pokušala da ga uhvati, ali joj to nikako nije polazilo za rukom, iako je zec bio stalno pored njenih nogu. Žena je onda zaključila da je to bila “duša nečija” (Gura 1997: 190).

U narodnoj kulturi Slovena se pas, poput mačke, dvostruko kvalifikuje – s jedne strane je visoko i pozitivno vrednovan, jer je bio čuvar stada i domaćinstva, dok se, s druge strane, i njemu pripisivala “nečista” priroda i veza sa onostranim, o čemu svedoče demonološka predanja (Radenković 2023). Drugo obeležje ga približava obeležjima, koja u narodnim predstavama pripadaju vuku, tako da pas i vuk alterniraju u predanjima i kazivanjima o susretu sa dušom nečistog pokojnika ili noćnom prikazom. U Belorusiji se verovalo da se duše dobrih ljudi na ovom svetu mogu pokazati u vidu dobre ptice, dobrog konja i krave, ali ako je duša grešna, pojavice se u vidu psa (Tolstaya 2000: 72). U Polesju se smatralo da bog šalje dušu velikog grešnika u telo psa kao kaznu (Tolstaya 1995: 166). U Harkovskoj guberniji se verovalo da duše utopljenika, čija su tela ostala u vodi, svake noći izlaze na obalu u vidu pasa i zavijaju. U zapadnoj Ukrajini se smatralo da te duše moraju ostati na ovom svetu onoliko koliko bi živeli da im život nije iznenada prekinut (Tolstaya 2000: 62). U Češkoj se govorilo da duše ljudi, koji su se obesili lutaju noću u vidu crnih pasa (Gura 1997: 57). U Konavlima, blizu Dubrovnika, pripovedalo se o “bilom kao labud” psu koji je ušao u groblje, ali je nestao čim je čovek, koji ga je video, rekao: “Svaki zakon hvali Boga, hvališ li ga ti?” (Vuletić Vukasović 1934: 184). Prema kazivanju iz Samobora, žena je svog muža zvala “prokleti pas moj”, pa se on, pošto je umro, pojavio pred njom u vidu psa (Schneeweis 2005: 43). U Homolju se, inače, govorilo za psa koji iznenada i bez najave ujede da potiče od vampira (Milosavljević 1914: 300–301). U Bugarskoj se smatralo da

će se onaj ko se rodi u vreme Nekrštenih dana (period od Božića do Bogojavljenja) posle smrti povampiriti, pa će se svake godine u navedenom periodu pojavljivati u vidu psa ili vuka i napadati ljude (Mankova 1999: 204). U Rusiji se verovalo da se kućni duh može pojaviti u vidu velikog psa. Istu formu su mogle da imaju i vile (samodive) u Bugarskoj (Miceva 1994: 76). Kod Bugara se *talas'm* (duh pokrovitelj nekog mesta, građevine) takođe javlja u vidu vuka. U Polesju su se vuku, prilikom susreta sa njim, obraćali kao “domaćine kuće” (Gura 1997: 125). Poljaci i Belorusi su, poput predaka i kućnog duha, pozivali vuka¹⁵ na božićnu večeru. U običaju vučara na Balkanu Čajkanović je video povorku predaka (Čajkanović 1973: 322, 1985: 291, 293).

U Belorusiji su zabeležena verovanja i da će se u toku noći pojaviti duše u vidu miševa i jesti hleb, ako se on ostavi nepojeden. Smatralo se da bi celoj porodici pretila velika nesreća – “zbog pogibije pretka” – ako bi mačka ulovila takvog miša. Veza miševa sa *onim* svetom se ogleda i u verovanju u Bosni i Hercegovini da njihova pojava u velikom broju najavljuje smrt u kući. U Rusiji se kao predznak smrti smatralo ako miševi pregrizu odeću (Gura 1997: 405).

Kod Slovenaca se u pripovetkama sreće motiv duše kao ovce, koji je vezan za indoevropsku predstavu o *onom* svetu kao livadi (na kojoj pasu duše) (Mencej 1995: 202). Kod Istočnih Slovena se javlja i izraz da je samoubica “čertu baran” (*đavolov ovan*) (Uspenski 2014: 10), čime se podcrtava verovanje da činom samoubistva čovek daje svoju dušu đavolu, tako da je ona (u vidu životinje koja se jaše) pod njegovom vlašću i na *onom* svetu.

U formi konja se mogu javiti duše “običnih”, ali i “loših” pokojnika. Kod Belorusa i Bugara se javlja verovanje da nekoliko dana od sahrane duša prelazi sa životinje na životinju i useljava se u onog konja, koji je vukao pokojnika na groblje (Tolstaya 1995: 166). Prema kazivanjima kod Istočnih Slovena, rusalka se mogu pojaviti i u vidu konja. Račko Popov je u svom radu ponudio teoriju da su *todorci* (i mladići-demoni, ali i sami demonski konji) u stvari duše nečistih pokojnika, mladića koji nisu iskusili prvu bračnu noć (Popov 2001: 321–327).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

U zavisnosti od toga da li se dogodio u periodu koji je vezan za posmrtni obred (trenutak i neposredno posle smrti, dan posle smrti, dan posle sahrane, dani pomena i zadušni dani), susret sa životinjom se obično kvalifikuje kao susret sa dušom pokojnika. Takođe, najčešće će se susret sa nekom životinjom na groblju isto tako kvalifikovati. S druge strane, ako posle susreta sa nekom životinjom usledi šteta u domaćinstvu, bolest ili smrt člana porodice, takva životinja se obično smatra dušom nečistog pokojnika ili dušom veštice/vešca.

¹⁵ O vuku u narodnoj kulturi Slovena vidi npr. Plas 2021.

Narodna tradicija ne daje jedan konačan odgovor na pitanja da li je duša pre izlaska iz tela već imala oblik neke životinje, da li se preobraća u životinju pošto napusti telo ili se prosto seli u telo životinje. Izvesno je da se u slovenskim narodnim verovanjima mogu izdvojiti dva pogleda na zoomorfnu dušu. Prema jednom, životinje imaju dušu, koja sa smrću tela nastavlja da postoji u nekom vidu. Za ovu grupu verovanja nije tipično da se vezuju kazivanja o selidbi duša pokojnika u telo životinja, s obzirom na to da bi u tom slučaju došlo do opasnog i, u narodnoj kulturi, nepoželjnog dvojeđuša. Takođe, može se pretpostaviti da ova verovanja pripadaju starijim slojevima opšteslovenskih predstava. Prema drugom pogledu, koji je delom pozajmljen iz hrišćanstva, životinje nemaju dušu, ali se u njih ljudska duša može useliti ili biti poslata “po kazni”. U slučaju nečistih pokojnika, kazna je telo htonske ili “loše” životinje, koje je poput “čistilišta” za grešne duše na ovom svetu, posle kojeg one ili odlaze na *onaj* svet ili, ako nisu okajale grehe, prelaze u telo druge životinje. Pažnju privlače verovanja da se u vidu istih životinja mogu javiti duše i “dobrih” i “loših” pokojnika, ali se onda razlika među životinjama pravi po boji – beloj (duše dobrih pokojnika) ili crnoj (duše nečistih pokojnika). S druge strane, ako dobre duše nisu po kazni u telo životinje, može se pretpostaviti da one taj oblik mogu preuzeti prema potrebi – da bi se javile svojim bližnjima, da bi ih videle ili im nešto poručile.

LITERATURA I IZVORI

- Benovska-S'bkova, Milena. 1993. “Za slavyanskiya proizhod na obredite ‘peperuda’ i ‘German’”. *Slavyanska filologija* 21: 296–311.
- Biegeleisen, Henryk. 1930. *Śmierć w obrzędach, zwyczajach i wierzeniach ludu polskiego*. Warszawa: Dom Książki Polskiej S-ka Akc.
- Čajkanović, Veselin. 1973. *Mit i religija u Srba*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Čajkanović, Veselin. 1985. *O magiji i religiji. Nekolike opšte pojave u staroj srpskoj religiji*. Beograd: Prosveta.
- Đorđević, Dragutin. 1985. *Život i običaji narodni u leskovačkom kraju*. Leskovac: Narodni muzej.
- Eliade, Mircea. 1985. *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Novi Sad: Matica srpska.
- Fischer, Adam. 1921. *Zwyczajne pogrzebowe ludu Polskiego*. Lwow: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Georgieva, Ivanička. 1993. *B'lgarska narodna mitologija*. Sofija: Izdatelstvo nauka i izkustvo.
- Gnatyuk, Volodymyr. 1991. “Ostanki peredhristijanskogo religijnogo svitoglyady naših predkiv”. U *Ukrainci. Narodni viruvannya, poviry, demonologija*. Y. G. Medyuk, ur. Kiiv: Libid, 383–406.
- Gura, Aleksandr. 1997. *Simvolika životnyh v slavyanskoy narodnoy tradicii*. Moskva: Indrik.
- Hirtz, Miroslav. 1930. “Zmije kućarice”. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 27: 243–254.
- Kelemina, Jakob. 1997. *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*. Bilje: Humar.
- Kropej, Monika. 2008. *Od Ajda do zlatoroga. Slovenska bajeslovna bitija*. Celovec: ZRC SAZU.
- Levkievskaya, Elena. 2000. *Mify ruskogo naroda*. Moskva: Labirint.
- Maerčik, Marija. 2003. “Ptica-duša v slavyanskoi narodnoi tradicii. Nekotore aspekty tipologii i genezisa”. *Kodovi slovenskih kultura (Ptice)* 8: 33–42.
- Miceva, Evgeniya. 1994. *Nevidimi noštni gosti*. Sofija: Nauka i izkustvo.

- Mankova, Yordanka. 1999. "Kuče". U *Enciklopediya b'lgarska narodna medicina*. M. Georgiev, ur. Sofija, 203–204.
- Marjanić, Suzana. 2004. "Južnoslavenske folklorne koncepcije drugotvorenja duše i zoopsihonavigacije/zoometempsihoze". *Kodovi slovenskih kultura (Smrt)* 9: 208–248.
- Mencej, Mirjam. 1995. "Duša umrlega kot žival pri starih Slovanih". *Anthropos* 5-6: 198–212.
- Milosavljević, Sava. 1914. "Srpski narodni običaji iz sreza homoljskog". *Srpski etnografski zbornik* 19: 1–467.
- Moszyński, Kazimierz. 1967. *Kultura ludowa Słowian. Kultura duchowa*, 2/1. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Nodilo, Natko. 1981. *Stara vjera Srba i Hrvata*. Split: Logos.
- Obrembski, Jozef. 2001. *Folklorni i etnografski materiali od Poreče*, 1. Skopje: Matica makedonska.
- Petrović, Aleksandar. 1939. "Građa za izučavanje naše narodne religije". *Glasnik Etnografskog muzeja* 14: 31–42.
- Plas, Pieter. 2021. *Mi o vuku. Poetika vuka u vjerovanjima i obrednim praksama*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Popov, Račko. 2001. "Zoomorfniyat kod v pogrebalnite predstavi na B'lgarite". U *Običaji životnog ciklusa u gradskoj sredini*. Zorica Divac, ur. Beograd: Etnografski institut SANU, 321–327.
- Radenković, Ljubinko. 2012. "Kućna zmija u verovanju i predanju slovenskih naroda". U *Guje i jakrepi*. Mirjana Detelić i Lidija Deliç, ur. Beograd: Balkanološki institut SANU, 167–184.
- Radenković, Ljubinko. 2013. "Hodačiji pokojnik v duhovnoj kulture slavyan". U *Slavyanskaya duhovnaya kultura. Etnolingvističeskie i filologičeskie issledovaniya. č.1. K 90-letiyu s o dnya roždeniya N.I. Tolstogo*. S. M. Tolstaya, A. G. Kretschmer, A. A. Alekseev, N. P. Antropov, F. B. Poljakov, ur. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften, 141–156.
- Radenković, Ljubinko. 2023. "Predstave o psu u narodnoj kulturi Srba u opšteslovenskom kontekstu". U *Slovo i čelovek. K 100-letiyu so dnya roždeniya akademika Nikity Ilyiča Tolstogo*. S. M. Tolstaya, ur. Moskva: Indrik, 469–493.
- Ranke, Kurt. 1951. *Indogermanische Totenverehrung. Bd. 1. Der dreissigste und vierzigste Tag im Totenkult der Indogermanen*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Schneeweis, Edmund. 2005. *Vjerovanja i običaji Srba i Hrvata*. Zagreb: Golden marketing.
- Horobryh, Stas, Svetlana Koroleva, L. M. Panteleeva, I. A. Podyukov i E. N. Svalova. 2020. *Slovar motal'noy leksiki, frazeologii i simvoliki russkih govorov Prikamya*. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Mamatov.
- Tolstaya, Svetlana M. 1995. "Duša". *Slavyanskije drevnosti*, 1. N. I. Tolstoy, ur. Moskva: Indrik, 162–167.
- Tolstaya, Svetlana M. 2000. "Slavyanskije mifologičeskie predstavleniya o duše". U *Slavyanskij i balkanskiy folklor. Narodnaya demonologiya*. Svetlana M. Tolstaya, ur. Moskva: Indrik, 52–95.
- Troeva-Grigorova, Evgeniya. 2003. *Demonite na Rodopite*. Sofija: IMIR.
- Uspenski, Fedor. 2014. "Metempsihoz u vostočnyh slavyan". *Fakty i znaki. Issledovaniya po semiotike istorii* 3: 7–20.
- Valencova, Marina. 2011. "Demonologičeskie predstavleniya Oravy". *Slavyanskij i balkanskiy folklor* 11: 157–165.
- Vinogradova, Ludmila. 1999. "Materialnye i bestelesnye formy sushestvovaniya dushi". U *Slavyanskije etudy. Sbornik k yubileyu S. M. Tolstoy*. E. E. Levkievskaya, T. A. Agapkina, L. N. Vinogradova i A. A. Plotnikova, ur. Moskva: Indrik, 141–160.
- Vinogradova, Ludmila. 2000. "Narodnye predstavleniya o proishozhdenii nečistoy sily. Demonologizaciya umershih". U *Slavyanskij i balkanskiy folklor*. S. M. Tolstaya, L. N. Vinogradova i E. E. Levkievskaya, ur. Moskva: Indrik, 25–51.

Vlasova, Marina. 1998. *Russkie sueveriya. Enciklopedičeskiy slovar'*. Sankt-Peterburg: Azbuka.

Vukmanović, Jovan. 1960. *Paštrovići*. Cetinje: CID.

Vuletić Vukasović, Vid. 1934. "Prizijevanje". *Srpski etnografski zbornik* 50: 155–195.

Zečević, Slobodan. 1982. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: Etnografski muzej.

ZOOMORPHIC CHARACTERISTICS OF THE SOULS OF THE DECEASED IN THE BELIEFS OF THE SLAVIC PEOPLES

According to Slavic folk beliefs, the soul leaves the body at the time of death in the form of a fly, butterfly, bird or mouse. It can later appear to living people in the form of some other animals, whereby differences can be observed between the so-called souls of the *pure* deceased or ancestors (those who died "of their own" natural death) and the so-called *impure* deceased (those who died prematurely or violently, who were sinners, unbaptized, practiced magic, etc.). The paper deals with folk beliefs about the zoomorphic characteristics of the souls of the mentioned groups of the deceased. The reasons for tying certain types of animals to a certain group of the deceased is examined, followed by folk beliefs about whether the soul has or takes the form of an animal or simply moves into its body. The research is based on published ethnographic and folkloristic materials in magazines and anthologies of the Slavic peoples, on scholarly studies on representations of the soul and animals in the folk culture of the Slavs, as well as on our own field records from the Banat region (Serbia).

Keywords: soul, animals, metempsychosis, folk culture, Slavs